

DISKURS VA DISKURSIV TAHLIL BO‘YICHA LINGVISTIK YONDASHUVLAR

*f.f.d., dotsent Xolisova Gavharoy Mannobjon qizi
Qayumova Mushtariy Fazliddin qizi ADCHTI talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunoslikda diskurs tushunchasi va uning o'ziga xos xususiyatlari shuningdek maqolada olimlar va tadqiqotchilarning diskurs tushunchasi yuzasidan o'rgangan lingvistik qarashlari.

Kalitso'zlar: diskurs, til, matn, tahlil, semantika, yondashuv, muloqot, lisoniy

Аннотация: В данной статье рассмотрено понятие дискурса в лингвистике и его характеристика, а также лингвистические взгляды учёных и исследователей на понятие дискурса.

Ключевые слова: дискурс, язык, текст, анализ, семантика, подход, коммуникация, лингвистические средства.

Diskurs lotincha "diskursus"-muhokama so'zidan olingan bo'lib, hissiy, intuitiv, ya'ni muhokama orqali vosita bilan hosil qilinadigan mantiqiy dalil-isbotli bilim demakdir. Zamonaviy tilshunoslikda diskurs tahlilining kelib chiqishi ilk bor amerikalik tilshunos Z. Xarrisning 1952-yilda nashr etilgan "diskurs tahlili" maqolasida qo'llanilgan.

Bizning fikrimizcha, biz ushbu atamani qo'llashning uchta asosiy sinfini ajratib olamiz:

1) lingvistik, bu yerda nutq kommunikativ vaziyatda yozilgan nutq N.D. Arutyunovaning "Diskurs - hayotga singib ketgan nutq" (Arutyunova 1998 ta'rifi) nutqiy muloqotning bir turi, muloqot birligi sifatida foydalanadigan nutq sifatida qaraladigan jurnalistikada frantsuz strukturalistlariga va birinchi navbatda M. Fukoga qaytsak, genetik grammatika arsenaliga diskursiv tushunchalar elementlarini kiritishga urinib, rasmiy tilshunoslikda qo'llanadigan nutq.

Lingvistik ma'noda "diskurs" atamasidan foydalanishning o'zi juda xilma-xildir, lekin, umuman olganda bu yerda lingvistik va nutq birliklarining an'anaviy tushunchalarini aniqlashtirish va rivojlantirishga urinishlar ko'rinadi. Shunday qilib V.V. Bogdanov tarfiga ko'ra nutqning ikki teng bo'lmagan tomoni bu nutq va matn. Nutq deganda biz aytadigan va yozadigan hamma narsa tushuniladi. Nutq va matn atamalari ularni birlashtiruvchi umumiy atama nutqiga nisbatan o'ziga xos bo'ladi (Bogdanov 1993). Diskurs ham matn dir jekin u jumlar tilining kommunikativ birliklaridan va ularning kattaroq birikmalaridan iborat. Nutq aktlarining izchil ketma-ketligi diskurs deb ataladi, P. Susov. So'zlovchidan tinglovchiga uzatilgan gap yoki gaplar ketma-ketligi yozma shaklda qayd etilganda matnga aylanadi. Shunday qilib matn sodir bo'lgan nutqning "axborot izi" xizmat qiladi. Nutqning asosiy, universal xususiyatlari uning yaxlitligi va izchilligidir.

Nutqning yaxlitligi uning tarkibiy qismlarining uzliksiz semantik bog'lanishida namoyon bo'ladi va diskursiv hodisani kompleks sifatida idrok etish natijasida aniqlangan ayrim mazmun-struktura komponentlaridan iborat. Bu taniqli sovet psixologi L.S. Vigotskiy tomonidan atalgan hodisaga o'xshaydi, Vigotskiyning "ma'no- ta'siri". Tilshunoslar, shuningdek, nutqning o'ziga xos xususiyatini an'anaviy ravishda belgilangan chegaralar doirasida natijaning ko'p talqin qilinishi, rasmiy makro va mikro tuzilmani saqlab qolgan turli xil tarkibga ega bo'lish imkoniyati va boshqa bir qator xususiyatlarda qayd etadilar. Shunday qilib, har qanday lingvistik birlik kabi, nutq universal va individual, g'oyaviy- etnik xususiyatlari bilan tavsiflanadi.

Nutqni tashkil etish deganda uning tarkibiy qismlarini bo'lish va tartibga solish tushuniladi. Nazariy asos 1960-yillarning o'rtalarida Xarvi Saks boshchiligidagi amerikalik sotsiologlarning tadqiqotidan tashqari guruhida ishlab chiqilgan etnometodologik tahlilga qaytadi. Nutqning bo'linishi- bu tabiiy segmentatsiya bo'lib, nutqni bir butun sifatida atrof-

muhitdan ajratib turadi va alohida qismlarning ,shuningdek,kichikroq birliklarning ichki tuzilishini taniqli qiladi.Bo'linish tematik va funksional tamoyillarga muvofiq amalga oshirishi mumkin.Tematik tuzilishga quyidagilar kiradi: suhbatda mavzuni muhokama qilishni tayyorlash,kirish, ishlab chiqish va tugatish. Nutqning funksional tashkil etilishi interaktiv nutq harakatlariga va nutqni tashkil qilish harakatlariga asoslanadi. Ularteng emas. Muloqot bilan bog'liq lingvistik harakatlar metaaktiv darajani tashkil qiladi. Dialogik nutqlarda tematik va funksional tamoyillarni tashkil etish bilan bir qatorda,kommunikativ rollarni almashishda va nutq hissalarini tuzishda bir nechta ma'ruzachilarning ishtiroki bilan belgilanadigan yana bir tashkiliy jihat mavjud.Ushbu uchta tashkiliy darajaning farqlanishi ularning o'z nutq birliklari va o'ziga xos tashkiliy tamoyillariga ega ekanligi bilan tasdiqlanad. Diskursiv tashkilotning bu jihatlari o'rtasida yaqin aloqalar mavjud. Xuddi shu lingvistik birliklar diskursiv tashkilot uchun xizmat qilishi mumkin ham tematik, ham funksional va kommunikativ.Muloqot o'zining o'zgaruvchan, ketma-ket nutq hissalaridan iborat. Maruzachi nutqiy harakatni bajarar ekan,tinglovchi oldiga faqat nima deyotganini emas, balki nima uchun aytayotganini ham tushunishni maqsad qilib qo'yadi.Bundan tashqari, murojaat qiluvchi o'z xabarini talqin qilish natijasida tinglovchini "atrofdagi dunyo haqidagi g'oyalarini o'zgartirishga yoki bu dunyoda ma'ruzachiga zarur bo'lgan o'zgarishlarni kiritishga da'vat etilishini ta'minlashga intiladi. (so'rov yoki buyruq) yoki kelajakda ba'zi voqealari yoki harakatlarni kutish (va'da, ogohlantirish)". Shunga muvofiq, ma'ruzachi malum bir kommunikativ vaziyatda eng to'g'ri lingvistik shaklni tanlashga, nutqni o'z niyatiga, muloqot qiluvchilarning hissiy holatiga va ijtimoiy mavqeiga mos keladigan tarzda qurishga intiladi. Shu bilan birga, aloqa sherigi aloqa doirasidagi malum bir yo'nalishni tan olishi kerak.

Ayrim tilshunoslarning fikricha,nutqning turi uning rasmiy yoki norasmiyligi tarkibiy qismlarga bog'liq. Og'zaki muloqotning tarkibiy qismlarinhaloqa ramkasi va skripti, kommunikantlarning ijtimoiy rollari,aloqa turlari va sohalari, kommunikantlar o'rtasidagi munosabatlarning tabiati.Muloqotchilar o'rtasidagi munosabatlarning tabiati muloqotning o'ziga xos xususiyatlarini belgilab beradi.Mansabdor shaxs kommunikantning ma lum ijtimoiy funktsiyalarni bajarishi bilan belgilanadi (boshliq bo'ysunuvchi, tergovchi - sudlanuvchi, o'qituvchi - talaba va boshqalar). Bu uchrashuvlar, taqdimotlar, biznes muhokamalan, sudda ayblov xulosalari, suhbatlar, muzokaralar va brifinglarni o'z ichiga olishi mumkin. Har qanday shakldagi ommaviy muloqot rasmiy maqomga ega.Davlat institutlari o'zgarishlar, kengayish, qo'shilish va hokazolarga duchor bo'lganligi uchun turli tadqiqotlarda ularni ifodalovchi nutqlar ro'yxati bir-biriga to'g'ri kelmaydi. Masalan, N.N.Mironova tomonidan aniqlangan nutq turlarini solishtiraylik:pedagogik, siyosiy, ilmiy, tanqidiy, axloqiy, huquqiy, harbiy,ota-ona nutqlari amaliy, tanqidiy va axloqiy nutqlarni ajratib turadi.Institutsional nutqning har birturi maqom shaxsiy komponentlardan o'rtasidagi munosabatlarning o'ziga xos o'lehoivi bilan tasniflanadi.Institutsional nutqda malum janrlar.ya'ni ish suhbatlarijsh uchrashuvlari(maslahatlashuvlar, muhokamalar ish bilarmonlik qabullari ish muzokaralari ish yozishmalari) farqlanadi. Monolog tipidagi nutqiy vaziyatlarga konferentsiyalar, yig'ilishlar va taqdimotlar kiradi. Dialogik tipdagi nutq holatlariga: uchrashuvlar,munozaralar,muzo karalar kiradi.

Yig'ilishlarning boshqa bir qator tasniflari ham mavjudjumladan, fanda qo'llanish doirasiga ko'ra: konferentsiyalar, seminarlar, ilmiy kengashlar yig'ilishlari, siyosatda,mitinglar. Yig'ilishlar mavzulari bo'yicha texnik kadrlar, ma'muriy,moliyaviy va hokazolarga bo'linishi mumkin. B.N.Volgin ta'kidlaganidek axloqiy asoslanadi asoslangan tashkiliy yondashuvlar, amerikalik tadqiqotchilar, diktatorlik ,muhokama va erkin uchrashuvlarni ajratib turadi.Diktatorlik yig'ilishida rahbar odatda hozir bo'lganlarni muayyan masalalar bo'yicha o'z qarorini haqida xabardor qiladi yoki yuqori tashkilotning pozitsiyasi yoki buyrug'i bilan tanishtiradi. Hech qanday munozaralar yo'q ishtirokchilar faqat savollar berishadi. Avtokratik yig'ilish-bu diktatorlik uchrashuvning bir turi. Rahbar ishtirokchilariga birma-bir savollar beradi va ularning javoblarini tinglaydi. Taklif etilganlar boshqa ishtirokchilarning pozitsiyalari bo'yicha fikr bildirish huquqiga ega emasdiralar.Muhokama uchrashuvi demokratik xarakterga ega.Erkin fikr almashiladi,shunday

so'ng bildirilgan fikr va takliflarni inobatga olganda holda umumiy ovoz berish yo'li bilan qaror qabul qilinadi. Erkin yig'ilishlar aniq shakllantirilgan kun tartibisiz o'tkaziladi. Uchrashuv albatta, biron bir muammoni hal qilishga qaratilgan, shuning uchun yig'ilishning asosiy mazmuni uni muhokama qilish va hal qilishdir. Natijada hal qilinayotgan masalalar bo'yicha munozara yuzaga keladi, uning asosiy maqsadi muammoni hal qilishdir. Natijada hal qilinayotgan masalalar bo'yicha munozara yuzaga keladi, uning asosiy maqsadi haqiqatni izlashdir (Volgin 1981). Ish uchrashuvida, barcha dialogik nutqlarda bo'lgani kabi, eng keng tarqalgan minimal dialoglardan biri bu savol-javob birligidir. Ishbilarmonlik nutqining janrlari, shuningdek, ishbilarmonlik muzokaralarim o'z ichiga oladi, bu jarayon davomida ishtirokchilar o'zaro manfaatlarni ro'yobga chiqarishga va bilim, aql, tajriba va ijodkorlik yordamida muammolarni hal qilishga harakat qiladilar.

Muzokaralar ish bilarmonlik uchrashuvidan farg qiladi, chunki ularda tomonlarturli xil, ko'pincha qarama-qarshi manfaatlarni ifodalaydi va muzokaralarning maqsadi tomonlarni qiziqtirgan masala bo'yicha umumiy murosa yechimini topishdir. Uchrashuv davomida ishtirokchilar ochiq muhokama va o'zaro tushunishga asoslangan qarorlar orqali umumiy maqsadlarga erishadilar. "Muhokama - bu u yoki bu shaklda kelishuvga erishish uchun har qanday masala bo'yicha erkin ommaviy munozaradir va muhokama mavzusi, albatta, ushbu masala bo'yicha qarama-qarshi nuqtai nazarlarning mavjudligini va tezis va antitezani shakllantirishni nazarda tutadi. Muzokaralar chog'ida ma'lumotlar almashinuvi aniq shakllarga ega bo'lgunga qadar davom etadi. Muzokaralar ko'proq rasmiy, o'ziga xos xususiyatga ega va qoida tariqasida, tomonlarning o'zaro majburiyatlarini belgilovchi hujjatlarni imzolashni o'z ichiga oladi. So'nggi yillardagi lingvistik tadqiqotlarda "muloqot" tushunchasi, shuningdek, "mazmunli" kundalik xatti-harakatlarni o'z ichiga oladi - malum bir jamiyatda, malum bir lingvistik-madaniy sharoitda qabul qiladigan odamlarning ob'ektiv-kundalik harakatlari to'plamijamoaning semantik talqini va shu bilan umumiy kommunikativ jarayonga kiritilgan va odamlarning xulq-atvori va muloqotiga ta'sir qiladi" (Sternin 1998).

Xulosalar shuni ko'rsatadiki nutqni yuqori darajadagi lingvistik birlik sifatida belgilash uning tarkibiy tuzilishining belgilari, tamoyillarini aniqlashni o'z ichiga oladi. Nutq-fikr makonining ko'p qirraliligini ta'kidlab, tilshunoslikka nisbatan semiotikaning kontseptual apparatini ishlab chiqishdan foydalanib, biz aloqa jarayonini maqsadli omil, baholash va javob omilini o'z ichiga olgan model yordamida tasvirlashni taklif qilib qilamiz. Har qanday lingvistik belgi singari nutq ham universal xususiyatlari ega. Ushbu maqolamda asosiy universal xususiyatlar nutqning yaxlitligi va izchilligi bo'lib uning tarkibiy qismlari semantik tarzda namoyon bo'ladi. Diskurs aloqasi chet tillarni o'qitishning zamonaviy matodlarining eng muhim vazifalaridan biridir. Shunday qilib biz izlanishlarimiz natijasida ma'lum bir pragmatik yo'nalish bilan ajralib turadigan matnlar va nutqlarning turlari va shakllari ishlab chiqilganligini aniqladik. Shu bilan birga matn va nutq har doim ham bir xil turdagi gaplarto'plamini ifodalamasligini yodda tutamiz.

Yuqoridagi tilshunos olimlarning fikridan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, diskurs bir paytning o'zida ham lisoniy faoliyat jarayoni, hamda ushbu faoliyatning mahsulidir. Shuningdek diskurs bu insonlarning o'zaro fikr alshashinishi, muloqot qilishi, bir-biriga turli fikrlarni va ma'lumotlarni yetkazishda turli vositalardan foydalanishi, ikkala suhbatdosh uchun ham tushunarli bo'lgan jarayon hisoblanadi.

Foydalingan adabiyotlar ro'yxati:

1. Nutq kommunikativ jarayonning elementi sifatida: pragmalingvistik va kognitiv jihatlarini: monografiya. V.S. Grigoriyeva, shtat. texnologiya. Univ., 2007, 288b-.500.